

Het hondje van Tsjechov

Als een briesje kwam Rusland mijn leven binnenwaaien. Het was begin jaren zeventig en de vPRO zond *De dame met het hondje* uit, een zwart-witspeelfilm uit 1960 van de Russische regisseur Iosif Chejfits, gebaseerd op het gelijknamige verhaal van Anton Pavlovitsj Tsjechov.

Dat er een Russische speelfilm op televisie werd uitgezonden, was iets bijzonders. Zeker voor een jongen van twaalf.

Een jaar eerder had ik de ВВС-serie over Tolstojs *Oorlog en vrede* gezien. Het was mijn eerste serieuze kennismaking met een Russische schrijver en met een van de belangrijkste periodes uit de Russische geschiedenis, die van de Vaderlandse Oorlog, zoals de strijd tegen Napoleon werd genoemd. De serie was zo goed dat ik meteen het 'boek van de film' kocht en het binnen twee weken verslond.

Maar van Rusland en de gewone Russen kreeg ik uit *Oorlog en vrede* vrijwel geen indruk. Tolstojs personages waren voor het overgrote deel schatrijke aristocraten, die permanent feest leken te vieren in weelderige paleizen en bij wijze van afwisseling met evenveel plezier ten oorlog trokken. Ze verschilden daarin niet van hun standgenoten uit Frankrijk, Pruisen of Engeland, die het leven net zo licht namen.

Hoe anders was dat alles bij Tsjechov, de schrijvende arts die leefde tussen 1860 en 1904. Ik merkte het meteen toen in de kraakende stilte waarmee Sovjetfilms uit de jaren zestig altijd beginnen, het logo van studio Lenfilm op het televisiescherm verscheen en de filmmuziek aanzwol. Als knisperend omgeslagen velletjes

oud papier verschenen de namen van de acteurs, de regisseur, de scenarioschrijver en de componist in beeld. En ineens was daar Jalta, een sprookjesachtig kuuroord aan de Zwarte Zee, aan het einde van die vermoeide en vooral lome negentiende eeuw, toen niemand zich nog kon voorstellen dat er ooit een revolutie in Rusland zou uitbreken.

In een cafeetje op de boulevard, waar hoofdrolspelers Ija Savina en Aleksej Batalov voor het eerst met elkaar aan de praat raken, lieten regisseur Chejfits en Tsjechov me op een windstille, warme zomerdag kennismaken met een tragiek van het leven die alleen in Rusland lijkt te bestaan en in een wervelwind alles en iedereen met zich meesleurt.

De dame met het hondje is het relaas van de plotseling opwellende verliefdheid tussen de naïeve Anna Sergejevna von Diderits en de bankier Dmitri Goerov, een cynische veertiger. De ongelukkig getrouwde Goerov versiert de tweeëntwintigjarige Anna, zoals hij waarschijnlijk al heel wat andere onschuldige vrouwen heeft verleid tijdens zijn eenmansvakanties.

Pas nadat Anna is teruggekeerd naar haar man in Saratov, een stad aan de Wolga, en Goerov opnieuw in de sleur van zijn gezinsleven in Moskou is beland, beseft hij op een avond, verveeld op de piano spelend, dat hij echt van Anna houdt. Hij heeft zoiets nog nooit eerder meegemaakt. Goerov reist naar Saratov, waar hij Anna opspoort. Bij de première van de Engelse musical *De Geisha* in het plaatselijk theater stapt hij tijdens de pauze op haar af. De geschrokken Anna, die haar slippertje wil vergeten, smeekt hem weg te gaan, maar Goerov gehoorzaamt pas nadat ze heeft beloofd hem in Moskou op te komen zoeken. In een afgelegen hotelkamer begint het echte drama, dat bij Tsjechov een gruwelijk open einde heeft.

Dankzij Chejfits' film ontdekte ik een schrijver met een scherpzinnig psychologisch inzicht, maximalisme, ongebreidelde hartstocht én een subtiele pen. Zijn personages waren gewone men-

sen, die zich vaak van hun kwetsbaarste kant lieten zien, vaak in de meest idiote situaties. Zo moest het er in het leven werkelijk aan toegaan, dacht ik.

En tegelijkertijd trok dat heftige van die personages me, alsof ik me in Tsjechovs wereld en in zijn eeuw meer op mijn plaats voelde dan elders. Ik begon daarom al zijn verhalen te lezen en liet me geleidelijk aan het Russische leven van alledag binnenvoeren, van winkeliers, boeren, kleine landheren met hun verwende vrouwen, lieftallige dochters en lanterfantende zoons. Permanent waren ze op zoek naar een levensvervulling, die ze nooit zouden vinden. Het was het begin van mijn liefde voor alles wat Russisch was.

Tsjechov liet me het Rusland zien van straatschoffies, boze veldwachters, bekrompen provinciale rechters, aan lagerwal geraakte professoren, melancholieke plattelandsdokters, en vooral dat van de vele kleine ambtenaren, die tot op de dag van vandaag het symbool zijn van de verlamme Russische bureaucratie en als een zwerm vliegen iedere vooruitgang tegenhouden. Zo opende hij honderden deuren voor me en ontdekte ik wat er achter de schijnwerkelijkheid lag, die me door de autoriteiten werd gepresenteerd.

Toen ik in 2007 voor een periode van vijf jaar als correspondent voor *NRC Handelsblad* in Moskou werd gestationeerd, kon ik me in dat chaotische en voor een westerling moeilijk te doorgronden land geen betere gids wensen dan Tsjechov met zijn heldere en scherpe blik.

Tsjechov was zijn tijd ver vooruit. Hij leek geen last te hebben van al die vooroordelen die in de negentiende eeuw voor anderen heel gewoon waren. Ook had hij als geen ander oog voor de grote maatschappelijke problemen waarmee zijn land kampte. Door zijn brillette, een pince-nez, hoopte ik de vreemde wereld waarin ik terecht was gekomen beter te kunnen doorgronden. Was het niet mijn hoogleraar Ruslandkunde J.W. Bezemer geweest die

had gezegd dat je om Rusland, zowel dat van vroeger als dat van nu, echt te begrijpen nog maar het best zijn grote schrijvers kon lezen?

Rusland werd in 2007 geleid door president Vladimir Poetin, die zeven jaar daarvoor aan de macht was gekomen. In de eerste jaren van zijn bewind had hij met veel daadkracht een einde gemaakt aan de chaos die onder zijn voorganger Boris Jeltsin was ontstaan. De dynamische ex-КГВ-officier leek vastbesloten zijn land te moderniseren.

Maar toen in 2003 oliemagnaat Michail Chodorkovski politieke ambities kreeg en een serieuze tegenstander van de heersende machtselite werd, ontpopte Poetin zich als een autocratische tsaar die geen tegenspraak duldde en met harde hand regeerde. Chodorkovski werd gearresteerd en op grond van valse beschuldigingen veroordeeld tot een lange gevangenisstraf. De grootse belofte van modernisering bleek al gauw een lege huls te zijn. Ik merkte dat Rusland nog altijd vastzat in dezelfde modder waarin het al eeuwen eerder was vastgelopen.

In de jaren waarin ik verslag deed van Poetins Rusland trok ik in Tsjechovs sporen van Moskou naar Sint-Petersburg, naar Jalta en het Tataarse kustplaatsje Goerzoeff op de Krim, naar Odessa, en van zijn landgoed Melichovo naar Nice, waar hij in het zachte klimaat probeerde te herstellen van zijn tbc. In Perm in de Oeral zocht ik naar de mistroostige provinciale omgeving waar zijn toneelstuk *Drie zusters* zich afspeelt. Het Siberische Tomsk deed hij aan op weg naar het eiland Sachalin, waar hij onderzoek deed naar het lot van de gevangenen, die er in mensonwaardige omstandigheden leefden. In Vladivostok nam hij de boot terug naar Europa. Ik ging naar Taganrog aan de Zee van Azov, waar Tsjechov in 1860 werd geboren en waar de basis voor zijn kunstenaarschap werd gelegd, en naar het kuuroord Badenweiler in het Zwarte Woud, waar hij in 1904 aan de tering overleed. Overal waar ik kwam, zag ik Tsjechovs helden. Alsof

Rusland en zijn archaïsche rariteitenkabinet in al de jaren niet waren veranderd.

Het viel me op dat Tsjechovs eerste verhalen geestig van aard waren. Naarmate hij ouder werd, werden ze uitzichtlozer, waardoor je ze eigenlijk niet achter elkaar kunt lezen zonder er ellendig van te worden. Steeds wranger was ook het Rusland dat hij liet zien, steeds krachtiger zijn overtuiging dat het bestaande maatschappelijk systeem net als hijzelf aan een ongeneeslijke ziekte leed.

Zo dacht de liberale intelligentsia er ook over. Maar Tsjechov wilde aanvankelijk niets met die soms heftig debatterende groep te maken hebben, om de eenvoudige reden dat hij niet van intellectuelen hield en politiek hem weinig interesseerde.

De politiek-filosofische discussies van de intelligentsia stelden inderdaad weinig voor. Na hun studietijd schoven de meesten hun intellectuele idealen aan de kant in ruil voor een goedbetaalde baan in de ambtenarij. Ambtenaren krijgen er in Tsjechovs verhalen daarom vaak van langs.

Dat Tsjechov in zijn werk zelf geen politieke en maatschappelijke kwesties behandelde, kwam misschien wel door de strenge censuur die na de moord op tsaar Alexander II werd ingevoerd. Die censuur verbood de spot te drijven met hoge ambtenaren en de adel. Kritiek op de liberale intelligentsia was wel toegestaan, omdat die door het regime als potentiële tegenstander werd beschouwd. Dat is onder Poetin hetzelfde: het Kremlin probeert in tijden van verkiezingen de liberale oppositie tegen te werken door haar websites lam te leggen.

Als Tsjechov door zijn vrienden werd gevraagd of hij met het ontzien van de conservatieven en zijn kritiek op de intelligentsia wilde aantonen absoluut geen liberaal te zijn, antwoordde hij dat het hem er alleen maar om ging de leugens van die zogenaamde helden aan de kaak te stellen. Valse profeten als journalisten, literatuurcritici (die Tsjechov nog het minst kon luchten) konden

bij hem altijd op een stevig literair pak ransel rekenen. Hij had een hekel aan de valse ijdelheid van quasiliberaal geesten, die ter meerdere glorie van zichzelf vooral uit waren op de gunst van het grote publiek. Tsjechov was een echte Russische liberaal: iemand die opkomt voor een rechtsstaat, voor respect voor de grondwet, voor de vrijheid van meningsuiting, voor een democratisch staatsbestel.

En al zou hij zichzelf aanvankelijk nooit als liberaal hebben gekarakteriseerd, de maatschappelijke ontwikkelingen in de wereld duwden hem uiteindelijk toch in liberale richting. Toen hij in 1898 in het openbaar partij koos voor Alfred Dreyfus, de Franse officier van Joodse afkomst die vier jaar eerder tot levenslang werd veroordeeld wegens spionage voor Duitsland, veranderde hij zelfs van een apolitieke kunstenaar in een fanatieke activist. De affaire deed Frankrijk in tweeën, maar deed ook bij de intelligentsia in Rusland heel wat stof opwaaien. Verontwaardigd over het lot van Dreyfus en overtuigd van zijn onschuld, schaarde Tsjechov zich aan de kant van zijn Franse collega Émile Zola, wiens pamflet *J'Accuse* diepe indruk op hem maakte. Door die stap te zetten werd hij in Rusland de beroemdste aanhanger van de strijd voor fatsoen en rechtvaardigheid die eind negentiende eeuw in West-Europa woedde.

Voorzichtige kennismaking

Voor ik als correspondent naar Rusland vertrok, was ik al drie keer eerder in Moskou geweest. Begin 1989 verbleef ik er zelfs een paar maanden achtereen. De geest van Tsjechov waarde overal rond in de Russische hoofdstad. Niet alleen in het huis aan de Tuinring, waar hij op het hoogtepunt van zijn roem met zijn veel-eisende en vooral lastige familieleden woonde, maar ook in de zijstraatjes van die boulevard, die nu een overvolle achtbaansweg is. In de stoffige en smerige staatswinkeltjes waar ik toen mijn vieze eten kocht, bij de bierstalletjes op straat waar dronkenlappen dag en nacht rondhingen, in de naar pis stinkende trappenhuizen van de arbeidersflats in de eenvormige, grauwe buitenwijken waar ik bij mijn nieuwe vrienden op bezoek ging. En natuurlijk op het vervallen platteland rondom de hoofdstad, waar het leven al eeuwenlang stil leek te staan.

Ik logeerde bij mijn vriend Marten Levendig, een slavist die er als correspondent voor *De Telegraaf* en *Veronica Nieuwsradio* werkte. In de eerste dagen van maart 1989, de Berlijnse Muur leek nog stevig overeind te staan, reden we vanuit Amsterdam naar de Sovjet-Unie, om er samen zijn *korpoenkt* – het correspondentenkantoor – in te richten. Met zijn gloednieuwe, met huis-houdelijke apparatuur volgeladen witte Volvo-stationcar namen we in Hamburg de veerboot naar Helsinki en reden vandaar in drie dagen naar de Russische hoofdstad.

Een moderne Finse snelweg voerde ons door een Europees ogend sneeuwlandschap naar de grens met de Sovjet-Unie. In de verte doemde de eerste Russische grenspost op, die eruitzag

als een zwaarbewaakte legerbasis: barakken, wachthuisjes, antennes, legertrucks, een enkele pantserwagen en vooral veel militairen van de grensbewakingstroepen van de KGB. Dit was 'The Evil Empire', zoals de Amerikaanse president Ronald Reagan het land in 1983 had genoemd. En zo kwaadaardig en dreigend zag het er inderdaad uit.

Onze paspoorten en visa werden uitgebreid gecontroleerd. Streng kijkende grenswachters doorzochten de Volvo van onder tot boven. Vooral de nieuwe Electrolux-stofzuiger en de draagbare Philips-kleurentelevisie wekten hun interesse.

Na afloop van de inspectie werden we naar een kleine parkeerplaats geloodst, waar we twee uur in de auto moesten wachten. Toen ze ons eindelijk door lieten rijden hadden ze nog altijd geen vriendelijk woord met ons gewisseld. Wel knepen ze hun ogen samen tot spleetjes van afgunst over alles wat Marten en ik invoerden in hun arbeidersparadijs van de grote schaarste.

Over een weg vol kuilen en gaten reden we het land binnen, op enige afstand begeleid door wit gecamoufleerde grenssoldaten, die als lenige dansers op ski's over de besneeuwde heuvels langs ons gleden. Ze waren waarschijnlijk op weg naar de prikkeldraadversperringen en wachttorens, die het overgangsgebied op een groot winters gevangenenkamp deden lijken waaruit niemand mocht ontsnappen. Jaren later, op reis langs de periferie van dit immense land, ontdekte ik op een schiereiland boven Moermansk dat dit prikkeldraad en die wachttorens heel de Sovjet-Unie hadden omringd, alsof daarmee alle Sovjetburgers werden gewaarschuwd dat ze het niet in hun hoofd moesten halen het land te verlaten.

De weg voerde ons in één rechte lijn naar Moskou. Een dik pak sneeuw maakte ons uitzicht eentonig wit en vlak, en versterkte de monotonie van onze tocht. Aan het einde van de middag – het was al donker – kwamen we aan in Leningrad, de voormalige tsarenhoofdstad. Het vror ten graden.

We logeerden in hotel Pribaltiiskaja, een reusachtige nieuw-

bouwkolos met uitzicht op de Finse Golf. De kamers waren comfortabel en modern ingericht op een vergulde Ikea-manier, maar uit de douchekraan stroomde alleen ijskoud water en in het restaurant was niets te krijgen behalve borsjtsj, gehaktballen, wodka en bier. 'We wachten op nieuwe leveranties uit de Oeral,' zei de mollige, geblondeerde serveerster beschaamd.

Terug op mijn kamer ging ik een onrustige nacht tegemoet. Regelmatig werd er op de deur geklopt of ging de telefoon over. 'Roomservice,' zuchtte een verveelde meisjesstem. Of ze naar mijn kamer mocht komen voor een massage. Ik hield het aanbod geschrokken maar beleefd af.

Eenmaal in bed onder de gesteven en naar chloor ruikende lakens, merkte ik dat de verwarming stond te loeien, op een zomerse temperatuur van zo'n vierentwintig graden. Een thermostaat was er niet, een knop om de radiator uit te zetten evenmin. Ik zou alleen kunnen slapen als ik het raam openzette om de vrieskou binnen te laten. Algauw zou ik erachter komen dat dit in de hele Sovjet-Unie de gebruikelijke methode was.

De volgende dag vervolgden we onze tocht, via praktisch dezelfde route die Aleksandr Radisjtsjev in 1790 uitvoerig beschreef in zijn *Reis van Sint-Petersburg naar Moskou*, de eerste openbare tirade tegen de lijfeigenschap en het onmenselijke bestuur in Rusland. In huilerige bespiegelingen over die misstanden vroeg deze hoge edelman zich af hoe daar een einde aan kon worden gemaakt. Zijn voor de hand liggende conclusie luidde dat dit alleen mogelijk was door de lijfeigenschap af te schaffen en beschaafdere bestuurders aan te stellen.

Met zijn geschrift, dat Radisjtsjev in zijn eigen drukkerij liet drukken, haalde hij zich de woede van Catharina de Grote op de hals. Ze noemde hem een rebel en liet hem arresteren. De tsarina was het in principe gloeiend met hem eens, maar de dreiging van de Franse Revolutie deed haar terugschrikken voor wezenlijke hervormingen. Radisjtsjev werd ter dood veroordeeld, maar Ca-

tharina schonk hem genade en zette het vonnis om in tien jaar verbanning naar Siberië. Hij ging te voet, een tocht die één jaar en vier maanden duurde.

Onder Catharina's opvolger Paul 1 kwam Radisjtsjev in 1801 vrij en kreeg hij rechtsherstel. Paul werd snel omgelegd en zijn opvolger Alexander 1 benoemde de denker tot lid van een commissie die nieuwe wetten moest opstellen. Nadat een collega had opgemerkt dat zijn wetsvoorstellen zo radicaal waren dat ze hem opnieuw op verbanning in Siberië konden komen te staan, pleegde Radisjtsjev zelfmoord.

Onderweg naar onze volgende halteplaats, de oude Hanzestad Novgorod, voelden Marten en ik ons permanent ongemakkelijk. Het was alsof in de bossen aan weerszijden van de weg nog altijd boze lijfeigenen rondhingen, vervuld van wraakzucht en in staat om iedereen die het beter had dan zij de keel door te snijden. Vóór ons vertrek publiceerden de kranten talloze berichten over de toenemende anarchie op het Russische platteland. Sinds partijleider Michail Gorbatsjov in 1985 de perestrojka had ingevoerd, een hervormingspolitiek die bedoeld was om de vastgelopen planeconomie vlot te trekken, had die anarchie zich als een olievlek over het hele land verspreid. Op de Russische staatstelevisie werd daarover niets vermeld.

Vooraf de corruptie en het alcoholmisbruik moesten drastisch worden aangepakt om de economie een oppepper te kunnen geven. Regelmatig was er dan ook een met een verborgen camera gefilmde omkooptransactie op het televisienieuws te zien, waarbij een hoge ambtenaar werd gearresteerd die al te opzichtig een attachékoftje met dollars in ontvangst had genomen.

Maar in werkelijkheid zorgden Gorbatsjovs maatregelen voor nog meer chaos; in plaats van alcohol gingen Russen eau de cologne en antivries drinken, verse levensmiddelen waren in de staatswinkels nergens meer te krijgen, en in de fabrieken werd meer gestolen dan ooit tevoren. Tegelijkertijd was het gezag